

*Солдатова Л. П.,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри англійської мови
Київського університету імені Бориса Грінченка*

СУТНІСТЬ ТА ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ЗМІСТОВОГО НАПОВНЕННЯ ПОНЯТТЯ «МОВА» В ЕПОХУ ПРОСВІТНИЦТВА

Анотація. У статті розглядаються проблеми лінгвістичної термінології, здійснено аналіз змістового наповнення поняття «мова» в XVII–XVIII ст. (епоха Просвітництва).

Ключові слова: мова, поняття, тлумачна формула змісту поняття, дискурс, інформація.

Постановка проблеми. Пізнання закономірностей розвитку понять з урахуванням історизму – це необхідність і потреба для розв'язання проблеми тлумачення понять на сучасному етапі розвитку науки.

Мета дослідження полягає у встановленні смислорозрізнавальних та структуроутворюючих зв'язків і відношень для виявлення сутності поняття «мова» в епоху Просвітництва.

Об'єктом дослідження є історизм розвитку розуміння поняття «мова».

Предметом дослідження є виявлення основних трактувань сутності поняття «мова» на аналізованому етапі розвитку лінгвістики.

Наукова новизна полягає у визначенні поняття «мова» за структурою тлумачної формули змісту поняття (ТФЗП) [1, с. 32].

Виклад основного матеріалу. Епоха Просвітництва (XVII–XVIII ст.) характеризується виникненням порівняльно-історичного мовознавства, натуралізму і філософії мови, формуванням ідей раціональної граматики, наукового підходу та інтересом до філософських проблем мови.

За наявними в нашому розпорядженні історичними джерелами можемо представити класифікацію з урахуванням основних змістовних ознак.

1. Опис поняття, категорії. Сутність всезагальної області буття, частиною і/або одиницею якою є досліджуване поняття.

1.1. Сутність буття, відображеного у понятті на досягнутому рівні знань.

1.1.1. Спадок від природи.

Вільгельм фон Гумбольдт писав: «Мова виникає з таких глибин людської природи, що в ній ніколи не можна бачити намір створення... Вони користуються нею, самі не знаючи, як її побудували», «...мови виникли не в сваволі і не за договором, але вийшли зі схованок людської природи...» [2, с. 324].

1.1.2. Людське створіння.

Йоганн Готфрід Гердер зазначав, що мова є породженням самої людини, знаряддям, є силою, яка об'єднує все людство і пов'язує з ним окремий народ і окрему націю [3, с. 14].

На думку В. Гумбольдта, «створення мови обумовлено внутрішньою потребою людства» [2, с. 54].

1.1.3. Посередник.

1.1.3.1. Між світом і людиною (суб'єктивний образ об'єктивного світу).

В. Гумбольдт вважав, що мова є своєрідним «проміжним світом» між народом і оточуючим його об'єктивним світом: «Кожна мова описує навколо народу, якому вона належить, коло, відклята людині дано вийти лише остільки, оскільки вона відразу вступає в коло іншої мови» [2, с. 80]. Відхиляючи ідею про те, що уявлення людини про світ незалежні від її мови, він зазначав, що одна мова використовує описові засоби там, де інша мова висловлює це одним словом [2, с. 307-323].

1.1.3.2. Між людиною і «готовими» думками, отриманими знаннями.

За В. Гумбольдтом, «мова» не є позначенням сформованої незалежно від неї думки, а «орган, який утворює думку. Отже, в становленні людської особистості мові належить провідна роль» [2, с. 78].

1.1.4. Феномен людської культури.

1.1.4.1. Особливий вид людської діяльності.

В. Гумбольдт вважав, що «мова є не продуктом діяльності, а діяльністю». Головна діяльність людського духу лежить в основі всіх інших видів людської діяльності: «Під мовою можна розуміти тільки всю сукупність актів мовленнєвої діяльності» [2, с. 70].

Етьєн де Кондільяк вважав, що за допомогою мови той, хто говорить, впорядковує думки, які надходять у його свідомість: «Перша мета полягає в тому, щоб аналізувати мислення» [4, с. 166].

Першопричиною мови Жан-Жак Руссо вважав людське почуття і пристрасті [5, с. 144], Джордж Берклі пов'язував «дві сфери мови – емоційну та інтелектуальну» [6, с. 25], мова потрібна для взаєморозуміння.

1.1.4.2. Надбання людства.

В. Гумбольдт вважав, що в мові є магічна духовна сила, яка перетворює людину в *homo sapiens* [7]. «Мова дає відчувати кожній людині, що вона не більше, як частка цілого людства» [2, с. 50].

1.1.4.3. Духовний і культурний коди нації.

Мова невід'ємна від людської культури і являє собою найважливіший її компонент.

Дені Дідро шукав витоки мови в спільності навичок для певної нації висловлювати думки голосом [8, с. 110].

В. Гумбольдт вважав мову продуктом мовної свідомості нації, а «дух народу» причиною мовного розмаїття [7].

1.1.5. Засіб творення світу, який має людську природу: мова – засіб творення світу, мова має не божественну природу, а людську [9].

1.1.6. Засіб та інструмент діяльності людини.

1.1.6.1. Для результату мислення.

Мова і мислення – 2 паралельні світи. Мова – відображення мислення: «Не лежить у вигляді мертвої маси в потемках душі, а в якості закону обумовлює функції розумової сили людини» [2, с. 314]; «Мова є обов'язкова передумова мислення і в умовах повної ізоляції людини» [2, с. 77].

Початкова мовна здатність закладена в людині у вигляді деяких смутно усвідомлюваних принципів діяльності і актуалізується за допомогою суб'єктивної активності того, хто говорить [7].

Йоганн Готфрід Гердер стверджував, що мова народжується як необхідна передумова і інструмент для конкретизації, розвитку та вираження думки: «Мова розвинулася як специфічний продукт особливої психічної організації людини» [3, с. 14].

1.1.6.2. Органон («зряддя») пізнання істини, зряддя мислення або наукового дослідження).

Мова і мислення – це дві протилежні стихії (мова матеріальна, мислення ідеально), і разом вони утворюють діалектичну єдність.

Йоганн Готфрід Гердер, Йоганн Георг Гаман і В. Гумбольдт розуміли мову як органон розуму, спосіб існування і функціонування розуму, інструмент людського мислення, який потребує дослідження.

1.1.6.3. Для інтроспекції (метод поглибленого дослідження і пізнання людиною моментів власної активності).

Рене Декарт запропонував розуміння мови як засобу інтроспекції, який вивчає можливість процесу пізнання і фактори, які її зумовлюють [10].

1.1.6.4. Для створення думки.

В. Гумбольдт вважав, що мовознавство не вирішить жодного питання, якщо не підніметься до розуміння мови як діяльності духу. Загальнолюдська мовна здатність полягає у перетворенні світу на думки [7].

1.1.7. Засіб та інструмент комунікації.

1.1.7.1. Досконалий засіб комунікації.

Готфрід Вільгельм Лейбніц вважав, що мова має утворювати логічну систему, в якій складні поняття і слова повинні бути комбінацією вихідних простих елементів [8].

1.1.7.2. Засіб комунікації людини в соціумі та між соціумами.

Френсіс Бекон вважав, що мова – засіб людської комунікації [8].

Жан Жак Руссо ставив на перше місце соціальний фактор мови: «Мудреці, які хочуть говорити з простим народом своєю, а не їх мовою, ніколи не зможуть стати йому зрозумілими» [10, с. 79].

1.1.7.3. Засіб міжнаціональної комунікації.

В. Гумбольдт підкреслював взаємовплив мови і людини: опановуючи інші мови, людина розширює своє світобачення – картини світу інших народів.

Для цього складаються каталоги мов і багатомовні словники. Петро Симонович Паллас видає порівняльний словник з еквівалентами російських слів на 200 мовах і діалектах Європи і Азії (1786-1787), словник видання 1791 року вже містив слова на 272 мовах.

1.1.7.4. Засіб доступу та впливу на свідомість із метою формування світорозуміння.

В. Гумбольдт відзначав роль мови в становленні людини, в сприйнятті нею дійсності, в пізнанні світу і себе самої, в формуванні її індивідуального і соціального світорозуміння, в становленні суспільства [2, с. 356–363].

1.1.7.4. Засіб науково-культурної комунікації:

1) «... через мову можна вивчати культуру, мислення, світ» [11];

2) чим більшою кількістю мов володіє людина, тим вона краще мислить [2, с. 356].

1.1.8. Засіб та інструмент процесів формування інформації в суб'єкт-суб'єктних і/або суб'єкт-об'єктних комунікативних процесах (дискурсу) для забезпечення аутентичного збереження та передачі незалежної від часу та простору інформації.

1.1.8.1. Для історичного пізнання.

Мови сприймалися Джамбатістом Віко як джерело історичного пізнання [12]. Його вчення підвело філософів до пошуку універсальї для всіх мов.

1.1.8.2. Для збереження попередньо накопиченої інформації.

«Мова ... належить завжди цілому народові; покоління отримують її від попередніх поколінь» [2, с. 318].

1.1.8.3. Для перетворення суб'єктивної інформації в об'єктивну.

Мова – продукт діяльності народу, а не індивідуума: «Мова стає великим засобом перетворення суб'єктивного в об'єктивне, переходячи від завжди обмеженого індивідуального до всеосяжного буття» [2, с. 318].

2. Основи і принципи існування буття поняття.

2.1. Творчий процес, а не «мертвий продукт».

В. Гумбольдт розумів мову як «самодіяльний початок» [2, с. 49], безперервний творчий процес: «Мова – не мертвий продукт (Erzeugtes), а творчий процес (Erzeugung)» [2, с. 69]. Але і суперечив собі: «Мова... є щось постійне і в кожен момент минуше» [2, с. 70].

2.2. Організм.

Під організмом В. Гумбольдт розумів мову як цілісність, як систему [13, с. 69], в мові немає нічого одиничного, і «кожен окремий її елемент проявляє себе лише як частина цілого» [2, с. 302], трактував мову як «постійно породжуючий себе організм, в якому закони породження визначені, але обсяг і певною мірою також спосіб породження залишаються цілковито довільними» [2, с. 7] і «самодіяльний початок» [2, с. 49], таким чином «виникнення, існування і розвиток системи мови не залежить від свідомих дій людей, тобто не є продуктом усвідомленої діяльності людини» [2, с. 324].

3. Взаємозв'язки та відносини (всередині поняття).

3.1. Система (об'єкт), яка потребує наукового дослідження.

Підсумовано досягнення попереднього розвитку в області створення систем письма, прийомів інтерпретації старих текстів, вироблення принципів лексикографічного опису мови, емпіричного опису лексичного складу і граматичної будови багатьох мов, побудови концептуального апарату теоретичної граматики, експлікації прийомів лінгвістичного аналізу, каталогізації та первісної класифікації мов світу, були розвинуті порівняльно-історичне мовознавство, натуралізм, філософія мови, формування ідей раціональної граматики, науковий підхід, інтерес до філософських проблем:

1) Фр. Бекон запропонував створити порівняльну граматику всіх мов [14];

2) першою логічною (раціональною) граматиною була «Грамматика загальна і раціональна Пор-Рояля» (1660 р.), розроблена Клодом Лансло і Антуаном Арно. Вони залучали факти латинської, грецької та старосврейської, прагнули у своїй праці встановити «загальні для всіх мов принципи і причини відмінностей, які зустрічаються в них» [15];

3) створюють граматики європейських мов: Мелетій Смотрицький опублікував слов'янську граматику (1619) та склав «Грамматика словенська правильне синтагма ...»; Генріх Вільгельм Лудольф написав першу російську граматику латинською мовою (1666); Василь Адодуров написав першу російську граматику російською мовою (1731); Бенедикт (Лаврентій) з Нудожер створив першу оригінальну граматику чеської мови (1603); Генріх Вільгельм Лудольф написав першу російську граматику латинською мовою (1666); М. Ломо-

носов опублікував «Російську граматику» (1757); Бенедикт (Лаврентій) з Нудожер створив першу оригінальну граматику чеської мови (1603); перша повна граматика англійської мови (1653 р.) Джона Валліс (Уолліс); граматика німецької мови (з XVI ст.). І. Кромайер написав «Deutsche Grammatica» (1618); Юстус Георг Шоттель написав першу повну німецьку граматику (1663); Йоганн Крістоф Готтшед написав «Мистецтво німецької мови» (1757); Павло Долежал опублікував граматику чеської мови (1746).

3.1.1. Мова як система.

В. Гумбольдт прийшов до висновку, що мовою називається «чуттєве позначення єдностей, з якими пов'язані певні фрагменти мислення» [2, с. 393].

3.1.2. Мова як структура.

В. Гумбольдт підкреслював: «У мові немає нічого одиничного, кожний окремий його елемент проявляє себе лише як частина цілого» [2, с. 313].

3.1.3. Мова як форма. Поняття форми відкриває досліднику шлях до з'ясування її сутності: форма мови – це синтез окремих елементів в «їх духовну єдність», форма відображення «світу, який лежить між світом зовнішніх явищ і внутрішнім світом людини» [2, с. 303].

3.2. Засіб кодування і передачі інформації, що потребує унормування для забезпечення аутентичності комунікації незалежної від часу та простору.

3.2.1. Унормування існуючої системи – «правильна» мова.

Щоб уникнути помилок мислення, необхідно уникати помилок у мові; ставиться завдання виправлення мови відповідно до визначених норм (констант) «науковості»; дотримання законів раціональності та правил формальної логіки. «... прихильники раціоналізму прагнули ... нав'язати їй настільки суворі закони, які зробили б неможливим зміну мови і відносили б винятки з правил до помилок вживання, недосконалості розуму людини» [16, с. 25].

В. Ломоносов пов'язав граматику зі стилістикою (норми і варіювання цих норм) і висловив думку, що мови можуть бути спорідненими. Він заклав основи порівняльно-історичного вивчення мов.

4. Закони й закономірності в понятті.

4.1. Закони нормування мови.

Виникають проекти спеціальної мови науки на основі ідей Рене Декарта. Була організована Французька академія, метою якої було нормування мови: відбір мовних норм і рекомендації відібраних правил до вживання.

Джон Локк говорив про необхідність загальних термінів для зручності й удосконалення мов [17].

У середині XVII ст. з'явилися «Логіка» (1662) Клода Лансло і Антуана Арно, «Граматика і синтаксис французької мови» (1625) Ш. Мопя, «Нотатки про французьку мову» (1647) К. Вожла, «Про граматичне мистецтво» (1635) Г. Фоссіуса.

В українському мовознавстві вийшли друком ряд важливих праць: переклад староукраїнською мовою «Євангелія учительного... Калиста» (1616); «Грамматики Славенския правилое Свнтагма» 1619 р.) Мелетія Смотрицького; «Грамматыка словенская» (1643 р.) Івана Петровича Ужевича.

4.2. Створення нормованих національних мов.

Мова відображає загальні національні риси і індивідуальність мовця [18]. «Мови можна вважати творінням народів, і в той же час вони залишаються творінням окремих осіб» [13, с. 34]. Мова виражає світогляд окремої людини, але лю-

дина завжди залежить від народу, якому належить. «Мова є як би зовнішнім проявом духу народів: мова народу, є її дух, і дух народу є його мова...» [2, с. 356–363].

В. Гумбольдт прийшов до висновку: «У кожній мові закладено самобутній світогляд...» [2, с. 80], тобто різні бачення світу – картини світу.

Йоганн Готфрід Гердер вважав, що мова універсальна за своєю основою і національна за властивими їй різними способами вираження [3].

4.3. Створення єдиної нормованої мови.

Постало питання про можливість створення «ідеальної» штучної на логіко-математичній основі мови, вільної від недоліків мов звичайних. Проект штучної формалізованої мови захопив відомих вчених:

1) Рене Декарт першим виступив за раціональну штучну мову на основі математичних символів і прийомів [19, с. 32];

2) Готфрід Вільгельм Лейбніц виступив з ідеєю створення універсальної мови, близької до логіко-філософських та математичних побудов, у вигляді математичних формул. Він прагнув до того, щоб у мові науки кожному поняттю відповідав простий знак [16, с. 27];

3) Френсіс Бекон запропонував створити штучну мову, в якій складені знаки будуть позначати ясні і точні поняття і створити порівняльну граматику всіх мов, щоб на її основі можна було виробити якусь єдину мову, яка могла б стати досконалим засобом спілкування. [20, с. 79].

Такі проекти розробляли багато інших вчених: Джордж Дальгарно (Lingua philosophica), Джон Уілкінс (Philosophical language), Томас Уркхарт (Universal language), Філіп Лаббе (Lingua universalis), Юрій Крижанич (проект всеслов'янської мови), Ісаак Ньютон (рукопис «Про загальну мову») та ін.

5. Протилежності всередині поняття, які характеризують процес розвитку.

Вчені продемонстрували різні підходи до розуміння поняття «мова» від синонімічності та полісемічності до омонімічності, і навіть суперечать самі собі.

Висновки. Учених епохи Просвітництва об'єднує те, що поняття «мова» в узагальненій формі розумілося як людське створіння і феномен людської культури (надбання людства, духовний і культурний код нації), творчий процес, а не мертвий продукт, який є засобом творення світу (має не божественну природу, а людську) і виступає посередником (між світом і людиною; суб'єктивним образом об'єктивного світу; між людиною і «готовими» думками), особливим видом та засобом і інструментом діяльності людини (результат мислення, пізнання, засіб інтроспекції, створення думки, доступ та вплив на свідомість) з метою спілкування (в соціумі, між соціумами, міжнаціонального, наукового, культурного) та процесу формування інформації у суб'єкт-суб'єктних і/або суб'єкт-об'єктних комунікативних процесах (дискурсу) для забезпечення аутентичного збереження та передачі незалежної від часу та простору інформації для відображення світу і знака, перетворення суб'єктивного в об'єктивне, об'єктом наукового дослідження (який має систему, структуру, форму) і недосконалим засобом (є необхідність нормування існуючої системи, створення нормованої мови, створення єдиної мови).

Перспектива подальших пошуків – дослідження наступних етапів розвитку поняття «мова» для визначення сутності в життєдіяльності людини і соціумі в історичному аспекті.

Література:

1. Солдатова Л.П. Поняття «дискурс»: проблеми визначення / Л.П. Солдатова // Мовні і концептуальні картини світу: Зб. наук. пр. Випуск 46, ч. 4. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. – 429 с.
2. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – 452 с.
3. История науки о языке. Учебник / Л.Л. Нелюбин, Г.Т. Хухуни. – 3-е изд., исправ. и доп. – Москва : Флинта, 2008. – 374 с.
4. Condillac E. Grammaire pour l'instruction des jeunes gens. – Paris, 1798.
5. Salus P.M. (Ed.), On Language: Plato to Von Humboldt, Salus, Holt, Rinehart and Winston Inc., New York. – 1969.
6. Тинякова Е.А. Философский аспект рассмотрения языка / Е.А. Тинякова. – Москва-Берлин, 2015. – 352 с.
7. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. Ярцевой; Ин-т языкознания АН СССР. – М. : Сов. энцикл., 1990. – 682 с. Статья «Гумбольдтианство».
8. Сусов И.П. История языкознания: Учебное пособие для студентов старших курсов и аспирантов / И.П. Сусов. – Тверь: Тверской гос. ун-т, 1999. – 276 с.
9. Гердер И.Г. Трактат о происхождении языка / И.Г. Гердер. – М. : ЛКИ, 2007. – 88 с.
10. Жан Жак Руссо. Об общественном договоре, или Принципы политического Права / Перевод с франц. А.Д. Хаютина и В.С. Алексеева-Попова. По изд.: Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Пер. с фр. – М. : «КАНОН-пресс», «Кучково поле». – 1998. – 416 с.
11. Вильгельм фон Гумбольдт: Теория и история языкознания [Электронный ресурс]. – Режим доступа : vestnik-mgou.ru/Articles/Doc/10390.
12. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://uk.wikipedia.org/wiki/Джамбатіста_Віко.
13. Гумбольдт В. О различии организмов человеческих языков и о влиянии этого развития на умственное развитие человеческого рода / В. Гумбольдт. – СПб., 1859.
14. Денисенко В.Н., Рыбаков М.А. Семантическая типология: история и теория вопроса / В.Н. Денисенко // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Лингвистика. – № 1. – 2009. – С. 25–32.
15. Всеобщая грамматика Пор-Рояля – Языкознание [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://sites.google.com/.../yazyk13/.../vseobsaa-grammatika>.
16. Кондратов Н.А. История лингвистических учений. Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2101 «Рус. яз. и лит.» / Н.А. Кондратов. – М. : Просвещение, 1979. – 224 с.
17. Васильев В.В. Лейбниц / В.В. Васильев // Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия [Электронный ресурс]: Современная универсальная Российская энциклопедия. В 2 дисках. Диск 2. – Москва : Кирилл и Мефодий, 2004. – (Знания обо всем).
18. Теория языка. Часть 1. Сорокина Э.А., Чернышова Л.А [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://studydoc.ru/doc/3862724/teoriya-yazyka.-chast._-1.-sorokina-e.-a.--chernyshova-l.a.
19. Гируцкий А.А. Общее языкознание / А.А. Гируцкий. – Минск, 2017. – 238 с.
20. Сवादост-Истомин Э.П. Как возникнет всеобщий язык / Э.П. Сवादост-Истомин. – М. : Наука, 1968. – 288 с.

Солдатова Л. П. Сущность и история развития содержательного наполнения понятия «язык» в эпоху Просвещения

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы лингвистической терминологии, осуществлен анализ содержательного наполнения понятия «язык» в XVII–XVIII вв. (эпоха Просвещения).

Ключевые слова: язык, толковательная формула содержания понятия (ТФСП), понятие, дискурс, информация.

Soldatova L. The essence and history of the content of the concept of «language» in the Age of the Enlightenment

Summary. The article deals with the problems of linguistic terminology, analyzes the content of the concept of «language» in the XVII–XVIII centuries (the Age of Enlightenment).

Key words: language, explanatory formula of notion content (EFCC), concept, discourse, information.